

ENGELS A FILOZÓFIA JÖVŐJÉRŐL*

TÓKEI FERENC

Engelsnek az a híres megfogalmazása, amely Hegel rendszerében az egyáltalában vett filozófia utolsó nagy teljesítményét és a marxizmussal a filozófiát megszünten-megőrzöttnek látja, a marxizmus elméletének alapgondolatai közé tartozott és tartozik Marxtól fogva napjainkig. Értelmezése és kifejtése azonban sohasem volt könnyű, hanem ellenkezőleg, egyoldalúságok vitájának „rossz végtelenségét” eredményezte az ideológiai életben, a marxizmus—leninizmus oktatásában-népszerűsítésében pedig zűrzavart és nem egyszer meddőséget. Napjainkban, amikor ideológiai életünknek egyik középponti feladata a marxizmus legegyszerűbb igazságairól eltávolítani a torzításokat és felmutatni ez igazságok eredeti gazdagságát és heurisztikus erejét, bizonyosan nem felesleges az „első marxista” közismertségbe temetett megfogalmazásait újra szemügyre venni.

Engels legismertebb formulája az „Anti-Dühring” „Bevezetés”-ében található, annak a gondolatmenetnek lezárásaképpen, amelynek során megállapítja, hogy a hegeli rendszer a német filozófia „lezárása”, a filozófiai rendszer-alkotás „ellentétben áll a dialektikus gondolkodás alaptörvényeivel”, s hogy az önálló filozófiát a természet- és társadalomkutatásban egyaránt értelmetlenné tette a „modern materializmus” fellépése. „E modern materializmus — írja Engels — mindkét esetben lényegileg dialektikus és nincs többé szüksége a többi tudomány felett álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tudomány elé az a követelmény lép, hogy tisztázza helyzetét a dolgoknak és a dolgok ismeretének az egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden különös tudománya felesleges. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan fennmarad, az a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más felolvad a természet és a történelem pozitív tudományában.”¹

Nem egyszeri megfogalmazásról van szó, a gondolatot Engels később például így formulázza: a „modern materializmus” ... „egyáltalában nem is

* A Magyar Tudományos Akadémia Engels-ünnepségén 1970 december 2-án elhangzott korreferátum.

¹ MEM 20, 26.

filozófia többé, hanem egyszerű világszemlélet, amelynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem a valóságos tudományokban kell beigazolódnia és tevékenykednie. A filozófiát tehát itt ,megszüntették', azaz ,mind le is küzdötték, mind meg is őrizték'; leküzdötték a formája, megőrizték a valóságos tartalma szerint."² — A két idézetből világos, hogy Engels a természetre és társadalomra kiterjesztett gondolati meghatározások hegeli rendszerének (s vele a szó szűkebb értelmében vett *ideológiának*) a leküzdésére és a gondolati meghatározások demisztifikált lényegének mint *módszernek* (s módszertannak) a megőrzésére gondolt.

Igen ám, csakhogy néhány lappal később Engels a következőket is mondja: „A dialektika . . . semmi más, mint a természet, az emberi társadalom és a gondolkodás általános mozgási és fejlődési törvényeinek tudománya.”³ A gondolattalan citatológia itt meghökken: Engels szerint „az egyetemes összefüggés minden különös tudománya felesleges”, a dialektika mégis „az egyetemes összefüggés tudománya”.⁴ Ráadásul Engels arról ír „A természet dialektikájá”-ban, hogy Hegel idealista volt, amikor a dialektikus mozgástörvényeket pusztá gondolkodási törvényeknek fogta fel, míg a materialista felfogás számára az ún. objektív dialektika az alapvető, mely „az egész természetben uralkodik”, hiszen a szubjektív dialektika nem más, mint az objektív mozgások reflexe a gondolkodásban.⁵

Mi hát a feladat, kérdi a metafizikus gondolkodás: a filozófiából megmaradó tudományként (a logika mellett) a dialektikát mint objektív dialektikát, mint az egyetemes összefüggés tudományát kell-e tovább művelnünk, vagy mint pusztán a gondolkodás tudományát, szubjektív dialektikát? Nos, az így feltett kérdést a klasszikusok gondolattalan idézgetése nem oldja meg, hanem inkább logikai ellentmondást tételez fel Engelsnél, aki Dühring „világszkematikáját” a hegeli idealizmus karikatúrájának mondja,⁶ de ugyanakkor „A természet dialektikájá”-nak megírásával kísérletezik. Engelsnél azonban szó sincs önellentmondásról. „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége” című tanulmányában olvashatjuk: „Minden filozófusnak éppen a ,rendszeré' mulékony, mégpedig éppen azért, mert az emberi szellem nem múló szükségletéből fakad: az összes ellentmondások leküzdésének szükségletéből.” Mihelyt azonban belátjuk, hogy ez abszurd célkitűzés, „vége is van az egész filozófiának a szó eddigi értelmében”. Az egyes ember számára elérhetetlen ún. abszolút igazságot tehát, „futni hagyjuk, és inkább az elérhető relatív igazságokat vesszük úzóbe a pozitív tudományok útján és eredményeiknek a dialektikus gondolkodással történő összefoglalása útján. Hegellel lezárul a filozófia egyál-

² Uo. 135.

³ Uo. 138.

⁴ Az „egyetemes összefüggés tudománya” kifejezés is Engelstől való; vö. „A természet dialektikájá” tervével, uo. 323.

⁵ Vö. uo. 358 és 487.

⁶ Vö. uo. 37 skk.

alában; egyrészt, mert Hegel rendszerében a filozófia egész fejlődését a legnagyobb módon összefoglalta, másrészt, mert Hegel, ha tudattalanul is, megmutatja nekünk az utat a rendszerek ez útvesztőjéből a világ valóságos pozitív megismerése felé.”⁷

Nyilvánvaló ebből, hogy Engels a természet dialektikájának fejtegetését nem tartotta természetfilozófiának, hanem a természettudományok akkori eredményei összefoglalásának a dialektikus gondolkodás eszközeivel. A szaktudományok igazi elméleti szintjének olyan egységbe-fogását, egyesítését nevezte dialektikának, amely egyfelől nem választható el többé a szaktudományoktól, hanem ellenkezőleg, azok szerves továbbfejlődését jelenti, másfelől pedig a szubjektív dialektika fogalmi meghatározásaival dolgozik. A materializmus egyszerű elvének érvényesítésével — folytatja Engels — „a dialektika a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományra redukálódott — törvényeknek két sorára, melyek magát a dolgot illetően azonosak, a kifejezést illetően azonban annyiban különbözöek, hogy az emberi fej tudatosan alkalmazhatja őket, míg a természetben — és eddig nagyrészt az emberi történelemben is — csak tudattalanul, a külső szükségszerűség formájában, látszólagos véletlenségek vég nélküli során át érvényesülnek”.⁸ — A „modern materializmus”, a dialektikus materializmus tehát Engels szerint nem filozófia többé a szó hagyományos értelmében, hanem „egyszerű világszemlélet”, egy vagy néhány egyszerű elv, amelyet fölösleges és lehetetlen a régi filozófiák mintájára önmagában fejtegetni és rendszerezgetni. A hegeli rendszer kritikai megsemmisítésével szabaddá tett és megmentett voltaképpeni filozófiai örökség: a „fejéről a talpára állított”, materialista módon értelmezett dialektika mint *módszer*, amely éppen módszer volta miatt nem választandó és nem választható el az ún. szubjektív dialektikától. A marxi materialista történetfelfogás — fejezi be gondolatmenetét Engels — „a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, ahogyan a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak szükségtelenné, hanem lehetetlenné is tesz. Amin mindenütt megfordul a dolog: összefüggéseket nem a fejben kigondolni, hanem a tényekben felfedezni. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára akkor már csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyi belőle még hátra van: magának a gondolkodási folyamatnak a törvényeiről szóló tan, a logika és a dialektika.”⁹

Engels gondolata: kristálytiszta kifejezése a filozófia dialektikus megszűnten-megmaradásának. Szembenézve a dialektika mint módszer kifejtésének problémáival, tudomásul kell vennünk, hogy Engels maga mindössze három fő elvben jelölte meg a lényegét, nevezetesen a mennyiség—minőség vonat-

⁷ MEM 21, 259—260.

⁸ Uo. 280.

⁹ Uo. 292.

kozás, az ellentmondás és a tagadás tagadása elvében,¹⁰ valamint hogy Marx is egy igen rövid írásban akarta közkinccsé tenni Hegel valóságos felfedezéseit.¹¹ A dialektika mint „az egyetemes összefüggés tudománya” korszerű kifejtésekor pedig semmiképpen sem elégedhetünk meg a legáltalánosabb módszertani elvek ismételtetésével, hanem valóban a szaktudományok korszerű eredményeit kell dialektikus módszerrel az egyetemes összefüggésbe ágyaznunk, amely természetesen csak a különös közvetítések bonyolult láncolatai útján lehetséges. Engels korának pozitivista—szcientista filozófia-ellenességéről bebizonyította, hogy az valójában a legrosszabb fajta filozófiák martalékvá válik, s a hagyományos filozófia megszünten-megőrzésének gondolatával a legszorosabb kapcsolatban mutatta meg a filozófia értékét; nem elvetette a filozófiát, hanem demisztifikálta és eredményeit mint módszert hozzáférhetővé tette. Gondolatai logikájából következik, hogy a dialektika mint egyetemes összefüggés-tudomány művelését is csak addig tarthatta a régi filozófiából önállóan megmaradt diszciplína, tehát a módszertan feladatának, amíg a szaktudományok nem képesek vagy nem maradéktalanul képesek eredményeiket az egyetemes összefüggésbe ágyazottan összefoglalni. A természet és a történelem dialektikus materialista kutatásának ezt a feladatot egyszer nyilvánvalóan át kell majd vennie a logikától és dialektikától, egyelőre azonban, csaknem száz évvel Engels gondolatainak leírása után, tagadhatatlanul az a helyzet, hogy az esetek nagy többségében igen pozitív törekvést, nevezetesen elméleti igényt fejez ki a szaktudományi kutatás, amikor felveti valamiféle marxista történetfilozófia, társadalomfilozófia, természetfilozófia, gazdaságfilozófia, kultúrfilozófia stb. stb. szükségességét. Engels gondolatához híven azt kell mondanunk, ezek a kifejezések formailag helytelenek és félrevezetőek; ha azonban a „filozófia” szócska helyébe mindenütt az „elmélet” szócskát tesszük, látható, hogy ezekben a törekvésekben az Engelstől megfogalmazott összefoglalási igény munkálkodik. Hogy az összefoglalás feladatának filozófiailag iskolázott kutatók tudnak sikerrel eleget tenni (akár filozófusok, akár szaktudományok művelői), az a dolog természetéből következik. Engels a természettudományról azt írta, hogy persze öntörvényeit követve is „dialektikussá válik”, de „Meg fogja magának könnyíteni ezt a folyamatot, ha nem felejt el, hogy a tapasztalatait összegező eredmények — fogalmak, de azt sem, hogy a fogalmakkal való bánás művészete nem velünkszületett és nem is a közönséges mindennapi tudattal adott dolog, hanem valóságos gondolkodást követel, amely gondolkodásnak szintúgy hosszú tapasztalati története van, sem több, sem kevesebb, mint a tapasztalati természetkutatásnak. Éppen azért, hogy a filozófia harmadfélezer esztendőös fejlődésének eredményeit magáévá teszi, szabadul meg egyrészt minden külön, kívül és felette álló

¹⁰ MEM 20, 358; vö. még uo. 323.

¹¹ Vö. Marx 1858 január 14-én Engelshez írott levelével.

természetfilozófiától, másrészt azonban saját, az angol empirizmustól örökölt, korlátolt gondolkodási módszerétől is.”¹²

Amit Marx, Engels és Lenin dialektikának neveztek, az egyszerűen kifejezve materialista ismeretelméleti és ontológiai elvekkel „talpraállított” módszer-tudományt, gondolkodás-tudományt jelent. Ez marad meg önállóan a régi filozófiából — ami éppenséggel nem csekélység, hiszen e gondolkodás-tudomány az egész régi filozófiához mint az elméleti gondolkodás iskolájához is odavezet bennünket. A filozófia dialektikus meghaladásának fő eredménye, hogy az autentikus marxizmus terjedésével egyenes arányban válnak hozzáférhetővé és gyakorlatilag alkalmazhatóvá a szerencsésen megszüntetett régi filozófia gondolati kincsei is.

¹² MEM 20, 13; vö. még uo. 343.